

**СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НЕФОРМАЛЬНИХ
 ТОВАРИСТВ НА СУМЩИНІ В 1987–1991 РР.**

Богдан ФІЛАТОВ,

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
 М. Ніжин (Україна),
 bogdfila@meta.ua

**CREATION AND ACTIVITY OF INFORMAL
 ORGANIZATIONS ON SUMY REGION IN 1987–1991**

Bohdan FILATOV,

Nizhyn State University named after Nikolai Gogol,
 Nizhyn (Ukraine),
 ORCID ID 0000-0002-3930-4082

Богдан Філатов. Создание и деятельность неформальных обществ на Сумщине в 1987–1991 гг. Цель исследования. Освещение процесса возникновения и становления неформальных обществ в Сумской и характеристики основных направлений их деятельности. **Методы исследования:** при решении специфических черт перестроочных процессов в Сумской области было использовано проблемно-хронологический, сравнительный методы, а также систематизации и классификации фактов. **Научная новизна:** сделана попытка основательно и подробно, на основе анализа большого количества различных источников и литературы, исследовать весь спектр деятельности общественно-политических неформальных обществ в Сумской области эпохи перестройки. **Выводы.** Неформальные организации в Сумской области делились на 2 типа: культурные организации – ставили своей целью развитие литературы, искусства, театра; политические – которые занимались вопросами украинского языка, международных отношений, установлением независимости.

Ключевые слова: общество «Просвіта», философское общество «Мисль», «Союз содействия перестройке», клуб «Инициатива», художественно-краеведческое общество «Наследие».

Постановка проблеми. Феномен неформальних об'єднань вивчається фрагментарно, поверхово. Політологи та історики, концентрують свою увагу виключно на політичних неформальних об'єднаннях, решта ж багатотисячних неформальних структур лишається поза кадром. Наукові дослідження проблематики створення та діяльності неформальних товариств на Сумщині майже відсутні. Першими, хто зацікавився діяльністю неформальних організацій в УРСР в роки Перебудови, були журналісти державної і альтернативної преси. Щоправда, оприлюднена ними інформація іноді була необ'єктивною, ідеологічно заангажованою. Наукове ж вивчення процесу створення неформальних організацій, його осягнення як на теоретичному, так і на конкретно-історичному рівні розпочалося з 1991 року.

Метою статті є висвітлення процесу виникнення та становлення неформальних товариств на Сумщині та охарактеризування основних напрямків їх діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Інформацію про виникнення та діяльність неформальних товариств на Сумщині в контексті діяльності загальноукраїнських неформальних товариств знаходимо в роботах О. Бойко, А. Русначенко. Деякі відомості з даної тематики можна почерпнути з місцевої опозиційної газети «Добрий день». Інформацію про створення та діяльність неформальних товариств можна взяти зі збірника опублікованих документів та матеріалів «Інакодумство на Сумщині» за редакцією В.О. Артюха, Г.М. Іванющенко, В.О. Садівничого. Джерельну базу статті склали матеріали Державного архіву Сумської області та державного архіву Служби безпеки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Курс на «перебудову» в СРСР проголошений генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим на квітневому

пленумі 1985 р., стимулював швидкий розвиток демократизації суспільного життя в УРСР.

Життя народу в роки перебудови було тяжким, зроставав дефіцит товарів, росла інфляція. Рейтинги лідерів КПРС почали стрімко падати, оскільки, саме правляча верхівка Радянського Союзу була ініціатором реформ. Позиції КПРС послаблювала боротьба за владу всередині партії між «демократами» та «консерваторами». Дедалі більше людей ставали прихильниками опозиційних сил, які пропонували альтернативні шляхи виходу з кризи. Гасла гласності і багатопартійності ставали все популярнішими у народних масах. На фоні демократизації суспільного життя різко зросла політична активність населення. Результатом політичної активізації суспільства стала поява в країні перших неформальних історико-просвітницьких товариств та організацій, які поширювали відомості про політичні репресії в СРСР та злочини КПРС.

Неформальними називали організації, які виникали без узгодження з радянською владою. Неформальні товариства прагнули відібрати владу в ослабленої Комуністичної партії. На чолі товариств стояли люди, які прагнули політичної діяльності, це було особливістю в роки перебудови, оскільки раніше на чолі рухів опору владі стояли діячі культури.

За даними Сумського обкому ЦККПУ на 1 березня 1988 р. в Сумській області налічувалося більше 4 тисяч об'єднань, в яких було задіяно більше 79 тисяч людей. В 1987 р. створено 746 нових гуртків та об'єднань. Але більшість з них були підконтрольні владі і не несли ніякої загрози політичному устрою. Це були клуби художньої самодіяльності, гуртки воїнів-ветеранів. Але створювалися і такі гуртки, які прагнули самостійності, наприклад «Спадщина»¹.

¹ «Dovidka po fakti provedennia neofitsiinoho mitynhu 5.03.1989» [Reference on the fact of holding an informal meeting on March 5, 1989], *Inakodumstvo na Sumshchyni. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv (1955 – 1990 rr) / uporiad. V.O. Artyukh, H.M. Ivanushchenko, V.O. Sadvynychy* [Insanity in Sumy region. Collection of documents and materials (1955 - 1990) / order. V.O. Artyukh,

Мистецько-краєзнавче товариство «Спадщина», створене у квітні 1987 р., скориставшись політикою гласності, проголошеною М. Горбачовим, стало однією з перших неформальних організацій. Лідером цього об'єднання був Олексій Шевченко. У товариства було 2 програми: мінімум і максимум.

Програма максимум виражала собою статут товариства:

краєзнавці готували теми з далекої та близької історії Сумщини;

художники працювали в напрямках «Пейзажі рідного краю» та «Героїка Сумщини»;

композитори створювали пісні на слова поетів з Сумщини;

літератори шукали дані про долю поетів-земляків; створили вокальний ансамбль;

проведення художньо-літературної виставки «Витоки революції».

Програма мінімум включала в себе наступні завдання:

зберегти створений ансамбль;

створити інтернаціональну студію «Дружба»;

створити драматичний гурток.

У червні 1987 р. товариство «Спадщина» припинило своє існування. За спогадами О. Шевченка, причиною розпуску послужила активізована КДБ індивідуальна робота з прихильниками «Спадщини». Члени товариства були залякані і відмовлялися відвідувати засідання організації. Дії КДБ не зовсім підлягали поясненню, бо не можна сказати, що товариство було опозиційним до влади, тому що було створене з відома члена міськкому партії П. Кононенка².

У травні 1988 р. виникла ініціативна група з 11 чоловік на чолі з Майбородою В.В., метою якої було створення організації для підтримки процесів перебудови³. Організаційно це об'єднання було оформлене у червні 1988 р. і отримало назву «Союз сприяння перебудові і демократизації». Лідер організації Майборода В.В. мав власне друковане видавництво «Движение», в якому друкували інформацію стосовно цього об'єднання⁴. До координаційної ради «Союзу сприяння перебудові» входили: Бутенко А.Ф., Майборода В.В., Головченко П.І., Мартинов Є.Є., Криганова А.С., Сенченко О.В., Руденко, Ковтун В., Шатов А.С.⁵.

За даними КДБ УРСР саме ця організація на Сум-

щині найбільше виступала за створення Українського народного фронту, за прикладом тих, які були сформовані в Прибалтиці. Організація займалася економічними проблемами перебудови, охороною навколишнього середовища. Її учасники створили службу милосердя, для допомоги жертвам репресій та бюрократії. Невдовзі членів цього об'єднання було звільнено з роботи, а членів КПРС викликано в райкоми партії для проведення з ними відповідної роботи⁶.

Організація вимагала надати їй будівлю для зборів, дати можливість друкувати матеріали і виступати на мітингах. Сумський обком КПУ відмовлявся реєструвати нову організацію, вважаючи, що вона веде підривну діяльність в суспільстві. За лідерами організації, А.С. Кригановою та В.В. Майбородою вели спостереження співробітники КДБ.

Товариство української мови «Просвіта» було створено восени 1988 р. у Львівському лісотехнічному інституті. Першим головою осередку став Г.З. Чопик. У 1989 р. засновано Сумську крайову організацію товариства «Просвіта», яка боролася за утвердження української мови як державної. Крайову організацію очолював В.П. Казбан, який також входив до координаційної ради Сумської крайової організації НРУ за перебудову⁷.

В 1990 році Віктор Павлович був обраний депутатом Сумської міської та обласної Ради. Був Головою комісії Сумської міської Ради по контролю за впровадженням української мови як державної в м. Суми. Паралельно – заступником начальника управління культури Сумської обласної державної адміністрації з питань національного відродження. В 1990 році В. Казбан, на сесії міської ради, закликав вшанувати День перепоховання Тараса Шевченка в Україні покладанням квітів пам'ятнику поету.

У 1989 р. зросла активність окремих ініціативних груп, які намагалися загострювати політичну ситуацію в місті Суми.

5 березня 1989 р. біля Альтанки органами правопорядку було затримано групу з 20 чоловік, які роздавали жителям міста Суми листівки, в яких розповідалося про наслідки сталінізму і діяльність Сумського Народного фронту. Збирали підписи до ВР УРСР з вимогами контролю над реконструкцією Хімпрому. Було встановлено, хто був на чолі даної акції.

Це були: Бутенко А.Ф. – інженер «Гіпрохіму»,

H.M. Ivanushchenko, V.O. Sadvivnychi [Insanity in Sumy region. Collection of documents and materials (1955 - 1990) / order. V.O. Artyukh, G.M. Ivanushchenko, V.O. Horticultural], Sumy: VVP Mriia-1 TOV, T.1, 2012, P. 222–223 [in Ukrainian].

² «Pochynaemo znaiomstvo» [Begin acquaintance], *Dobryi den* [Good day], 1992, № 35, P. 5 [in Ukrainian].

³ Vidkrytyi lyst zhyteliv mista Shostka v hazetu «Yzvestiya» na zakhyst initsiatyvnoi hrupy Leonida Kovalenka. *Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti* (DASO) [An open letter from residents of Shostka to Izvestiya newspaper in defense of the Leonid Kovalenko Initiative Group. State Archive of Sumy Region (SASR)], F. P–4, Op. 75, spr. 55, ark. 137–138 [in Ukrainian].

⁴ Lyst zaviduvacha ideolohichnym viddilom Sumskoho obkomu KPU V. Chyrvy «O nedostatках v rabote partyinykh orhanyzatsyi, sovet-skykh orhanov h. Sum po preduprezhdeniyu nehatyvnykh yavleniy v deiatelnosti otdelnykh samodeiatelnykh formyrovanyi» [Letter of the head of the ideological department of the Sumy Regional Committee of the Communist Party V. Chirvi «On the shortcomings in the work of party organizations, the Soviet authorities of Sumy to prevent negative phenomena in the activities of individual amateur groups.», DASO [SASR], F. P–4, Op. 75, spr. 28, ark. 21–24 [in Ukrainian].

⁵ Lyst Holovi Komitetu Partiinoho Kontroliu pry TsK KPRS tov. V K. Puho pro peresliduvannya deiakykh sumskykh komunistiv za krytyku ta spriyannia perebudovi [Letter to the Chairman of the Party Control Committee under the Central Committee of the CPSU Comrade. In K. Pugo, the persecution of some Sumy Communists for criticism and spin-offs for restructuring], DASO [SASR], F. P–4, Op. 75, spr. 55, ark. 78–79 [in Ukrainian].

⁶ «Zvit kerivnyka Sumskoi neformalnoi orhanizatsii – kraieznavcho-mystetskoho tovarystva «Spadshchyna», Oleksiia Shevchenka» [«The report of the head of the Sumy non-formal organization - local history-misteskosko society «Heritage», Oleksiy Shevchenko», *Inakodumstvo na Sumshchyni. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv (1955 – 1990 rr)* / uporiad. V.O. Artyukh, H.M. Ivanushchenko, V.O. Sadvivnychi [Insanity in Sumy region. Collection of documents and materials (1955 - 1990) / order. V.O. Artyukh, G.M. Ivanushchenko, V.O. Horticultural], Sumy: VVP Mriia-1 TOV, T.1, 2012, P. 209–210 [in Ukrainian].

⁷ Rezoliutsiia ustanovchoi konferentsii Sumskoho istoryko-prosvitnytskoho tovarystva «Memorial» [Resolution of the constituent conference of the Sumy Historical and Educational Society «Memorial»]. DASO [SASR], F. R–7710, Op. 7, spr. 4, ark. 2 [in Ukrainian].

Криганова А.С. – вчитель СШ №18, Головченко П.І. – пенсіонер, Шнітке Ю.В. – інженер-технолог заводу ім. Фрунзе; Баханько О.Д. – пенсіонер; Сенченко О.В. – домогосподарка та Горяйнов Ю.М. Всі вони були представниками сумського осередку «Меморіал»⁸.

6 серпня 1989 р. установча конференція проголосила створення Сумського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал», одразу було затверджено статут і обрано керівників. Засновником товариства був Кобиляков Ю.С. Співголовами товариства «Меморіал», обрано Предборську І.М. та Майбороду В.В. Товариство підтримало політику КПРС, спрямовану на всебічну демократизацію. Установча конференція звернулася до партійних органів, обласної прокуратури, МВС та КДБ з вимогою надавати допомогу «Меморіалу» в його діяльності. Конференція підтримала ідею створення НРУ за перебудову.

Головними завдання «Меморіалу» були:

Збереження і увічнення пам'яті жертв сталінізму;
реабілітація жертв репресій, допомога їх родинам, всебічний захист інтересів репресованих у державних та громадських організаціях;
сприяння гласності;
вивчення основ сталінізму;
дослідження і ліквідація «білих плям» історії;
ліквідація топонімів з прізвищами людей, які причетні до масових репресій⁹.

Зважаючи на виникнення опозиційних гуртків та організацій, КДБ УРСР спільно з прокуратурою та міліцією здійснював комплекс профілактичних заходів стосовно осіб, засуджених за статтями 62 і 187 КК УРСР (антирадянська агітація і наклеп на радянський суспільний лад). Упродовж другої половини 1980-х р. КДБ на протидію неформальним організаціям вело під гаслом боротьби проти українського націоналізму в умовах демократії та гласності. Відмовившись від широкомасштабних та жорстких репресивних заходів, КДБ продовжував здійснювати моніторинг громадської думки, пильно стежити за людьми з опозиційними поглядами. Екстремістськими організаціями на Сумщині комуністична влада визнала «Союз сприяння перебудові», товариство «Меморіал», філософський клуб «Мисль», клуб «Ініціатива» Леоніда Коваленка та Народний Рух України за перебудову.

Проте, як відзначав завідувач ідеологічним відділом Сумського обкому КПУ Чирва В.Ф., такі дії не отримували своєчасної реакції від партійних органів міста та області. Чирва В.Ф., також зазначив, що створена Сумським міськкомом група для протидії негативним явищам, яку очолював другий секретар Вакуленко Ю.М., не діяла належним чином. Чирва В.Ф. наголосив на тому, що партійні комітети міста вчасно не провели профілактичну і роз'яснювальну роботу з членом республіканської організації «Меморіал» і лідером «Союзу сприяння перебудові» В.В. Майбородою. Також не вдалося

вчасно відкласти проведення установчої конференції товариства «Меморіал» до розгляду Радою Міністрів УРСР програмних документів організації. За оцінкою Чирви В.Ф., у результаті пасивної діяльності групи по протидії негативним явищам на чолі з Вакуленко Ю.М. під час установчої конференції «Меморіалу» в склад координаційної ради товариства потрапили представники групи Майбороди В.В.¹⁰.

У другій половині 1988 р. представники офіційної влади та охоронних структур зрозуміли, що наростання національно-демократичного руху вже не зупинити, тому вирішили скерувати його в потрібному для себе напрямку. У липні 1988 року КГБ підготував рекомендації щодо створення громадських об'єднань боротьби за перебудову і таким чином взяти справу в свої руки. У ці об'єднання мали входити особи, які могли б на мітингах заводіти увагою людей, і доносили народу ідеї КПРС. Тим самим КДБ намагався розвернути ідеологічну боротьбу з опозиційно-налаштованими силами.

У період загострення ідеологічної роботи радянської влади з представниками «Меморіалу», перед проведенням установчого з'їзду товариства у липні 1989 р., у травні 1989 року у Сумах було організовано філософське товариство «Мисль», на чолі з Кобиляковим О.С. Товариство встановило зв'язки з неформальними товариствами Москви, Києва, Ленінграда. На 25 червня 1989 р. був запланований з'їзд, на який запрошувалися представники православної церкви, редактори друкованих видань.

У цей час на травневому 1989 р. Пленумі ЦК КПУ було розглянуто питання про завдання партійних організацій щодо посилення партійно-політичної роботи й постановлено завдання звернути увагу на необхідність давати відсіч екстремістам і демагогам, переконливо викривати справжню мету угруповань антирадянського та націоналістичного спрямування.

У результаті цих подій секретар обкому КПУ В.А. Шевченко 11 липня 1989 р. підписав постанову про посилення ідеологічної та організаторської роботи з протидії антисоціалістичним елементам. В якій закликав міськкоми і райкоми підвищити контрпропагандистську ефективність політичної та виховної роботи на місцях.

Постанова Шевченка В.А. швидко знайшла відгук у обкому і міськкомів. 31 жовтня 1989 р. сумський міськком обласного комітету КПУ надав інформацію про виконану роботу. Так, зазначалося, що в засідання «Меморіалу» беруть участь представники партійного керівництва та міської бібліотеки, а засідання історико-краєзнавчого товариства «Спадщина» проходять за участю правління фонду культури. На зборах інших неформальних організацій також були присутні партійні працівники. Щоб протидіяти організаціям в місті Суми було створено 14 ідеологічних інформаційних груп¹¹.

У вересні 1989 р. з представниками неформальних організацій проведено зустріч у міськкомі партії.

⁸ «Pochynaiemo znaiomstvo» [Begin acquaintance], *Dobryi den* [Good day], 1992, № 34, P. 4 [in Ukrainian].

⁹ Lyst initsiatoriv stvorennia orhanizatsii «Soiuz sodeistyvia perestroike i demokratyzatsyy» do Sumsokho obkomu KPU [Letter of initiators of the organization «Union of Sodeistivija perestroika and democratization» to the Sumy Regional Committee of the CPU], DASO [SASR], F. P-4, Op. 72, spr. 81, ark. 104–106 [in Ukrainian].

¹⁰ Informatsiia Sumsokho obkomu KPU «Pro vykonanu robotu z protydii ekstremistskym ta antysotsialistychnym elementam» [Information of the Sumy Regional Committee of the CPU «On the Work on Combating Extremist and Anti-Socialist Elements»], DASO [SASR], F. P-4, Op. 75, spr. 20, ark. 100–102 [in Ukrainian].

¹¹ Informatsiia KDB URSR TsK KPU pro strukturu, chyselnist, napriamky diialnosti neformalnykh ob'iednan v Ukrainkii RSR [Information of the KGB of the UkrSSR Central Committee of the CPU on the structure, number, direction of activity of informal associations in the Ukrainian SSR], Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU) [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine (BSASSU)], F. 16, Op. 14, spr. 8, ark. 127–130 [in Ukrainian].

Представники неформальних організацій приймали участь в роботі сесії міської Ради народних депутатів.

2 грудня установчу конференцію провело історико-краєзнавче товариство «Спадщина».

Завдання товариства:

збереження, вивчення, поширення матеріальної і духовної спадщини народів нашого краю;

подолання національного нігілізму;

розвиток міжнародних відносин;

розвиток національної культури, формування національної свідомості та історичної пам'яті громадян.

У 1989 р. В. Майборода та О. Тарасенко голодували на майдані перед обкомом партії, через відмову міськкому надати дозвіл на проведення мітингу.

У 1988–1989 рр. в Шостці було створено неформальний клуб «Ініціатива», який став відділенням «Руху». Лідером був Коваленко Л.О. Клубом було організовано групу, що виступила проти обрання народним депутатом Шевченка В.А. Клуб «Ініціатива» називали «антиперебудовною групою Коваленка»¹².

25 лютого 1990 р. засновано Спілку української молоді «Сумщина», яка почала свою діяльність ще восени 1989 р. «Сумщина», створена групою з 15 чоловік. Метою спілки було відродження Української незалежності. До Спілки української молоді входили крайові організації. Вищим органом був крайовий провід до якого входили Віктор Ольшанський – студент фізико-технічного інституту та Олег Медуниця – студент педагогічного інституту. Сумську міську організацію очолював Олег Медуниця.

21 грудня 1990 р. відкрилася Сумська крайова організація Української Республіканської партії. Налічувала 75 чоловік. Головою обласної УРП обрано було Анатолія Бутенка, а головою Сумської міської УРП обрано Мирослава Бельківського¹³.

Висновок. Таким чином, поява інакодумства і виникнення на його основі неформальних товариств стали передумовою побудови Незалежної України. Неформальні організації на Сумщині поділялися на 2 типи: культурні організації – ставили за мету розвиток літератури, мистецтва, театру, як приклад – товариство «Спадщина»; політичні – які займалися питаннями української мови, міжнародних відносин, встановленням незалежності. У свою чергу політичні діляться на крайові неформальні організації, які діяли в руслі всеукраїнських неформальних товариств, маючи деякі особливості зумовлені провінційним статусом області (товариство «Просвіта», «Меморіал») та обласні неформальні організації (клуб «Мисль», «Союз сприяння перебудові»).

Провідними діячами неформального руху на Сумщині були Коваленко Л.О. – лідер шостинського клубу «Ініціатива», Майборода В.В. – лідер товариства «Союз сприяння перебудові». За лідерами неформальних організацій КДБ встановлював спостереження, але незважаючи на всі перепони діяльність товариств на Сумщині була дієвою, і підірвала авторитет КПРС на території області.

Filatov Bohdan. Creation and activity of informal organizations on Sumy region in 1987–1991. Aim of investigation. Coverage of the process of the emergence and formation of informal societies in Sumy region and characterization of the main directions of their activity. The article analyzes and studies the peculiarities of the formation and functioning of informal societies on the territory of the Sumy region during the years of restructuring (1985–1991).

The article outlines the main stages of the socio-political activity of leaders of informal societies, in particular the head of the club, the thought of Alexander Kobayakov, the head of the «Heritage» society of Alexei Shevchenko, and also the leader of the Union for the facilitation of the restructuring of Vladimir Mayboroda.

The forms and methods of the struggle of informal societies for the formation of an independent Ukrainian state are analyzed. **Methods of research:** when solving specific features of restructuring processes in Sumy region, problem-chronological, comparative methods, as well as systematization and classification of facts were used. **Scientific novelty:** an attempt was made in depth and detail, based on the analysis of a large number of diverse sources and literature, to investigate the entire spectrum of activities of socio-political informal societies in Sumy region during the period of perestroika. **Conclusions.** Informal organizations in Sumy region were divided into 2 types: cultural organizations – aimed at the development of literature, art, theater; political – who were engaged in issues of the Ukrainian language, international relations, the establishment of independence

Key words: society «Prosvita», philosophical society «Mysl», «Union for the Promotion of Perestroika», club «Initiative», art-lore association «Heritage».

Богдан Філатов – аспірант 3 курсу кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Наукові інтереси: суспільно-політичні трансформаційні процеси на Сумщині у квітні 1985 – серпні 1991 рр.

Bohdan Filatov – 3 year graduate student at the Department of History of Ukraine, Nizhyn State University named after Nikolai Gogol. Scientific interests: Socio-political transformation processes in Sumy region in April 1985 – August 1991.

Received: 06.10.2018

Advance Access Published: December, 2018

© B. Filatov, 2018

¹² Informatsiia Sumskoho obkomu TsK KPU pro sproby kerivnytstva pershymy neformalnymy obiednanniamy v Sumakh [Information of the Sumy Regional Committee of the CPU on attempts by the leaders of the first non-formal associations in Sumy], DASO [SASR], F. P – 4, Op. 72, spr. 53, ark. 57–58 [in Ukrainian].

¹³ Kharakterystyka Sumskoho obkomu KPU na lideriv politychnykh ta hromadskykh orhanizatsii Sumshchyny [Characteristics of the Sumy Regional Committee of the Communist Party of Ukraine on the leaders of political and public organizations in Sumy], DASO [SASR], F. P–4, Op. 80, spr. 20, ark. 10–19 [in Ukrainian].